ALTERNATOR
Misliti znanost.

Izraelska zveza: tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom (1946–1990)

2. 3. 2023

Številka: 09/2023

Avtorica:

- Mateja Režek

Foto: Arne Hodalič, računalniška obdelava: Katja Bidovec

Štirinajstega maja 1948 je voditelj judovske skupnosti v Palestini David Ben Gurion v Tel Avivu razglasil ustanovitev judovske države Izrael. Dobro znano je, da je bila Palestina takrat pretežno poseljena z arabskim prebivalstvom in da je Izrael nastal s priseljevanjem Judov z vseh koncev sveta, največ iz Evrope, malo znano pa je, da je pomembno vlogo pri tem odigrala tudi Jugoslavija. Ko namreč pomislimo na socialistično Jugoslavijo in njeno mednarodno vpetost, se najprej spomnimo na gibanje neuvrščenih in jugoslovansko sodelovanje z državami globalnega juga. Dobro prepoznavna je bila tudi njena bližnjevzhodna politika, zaznamovana s podporo arabskim državam in palestinskemu osvobodilnemu gibanju ter zavračanjem izraelskega ekspanzionizma in ameriškega imperializma. Sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom se zato zdi malo verjetno, toda ni bilo vedno tako in jugoslovanske niti so včasih vodile tudi tja, kjer jih ne bi pričakovali. V nadaljevanju bodo orisani tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom na podlagi izvirne in sistematične raziskave obsežnega dokumentarnega gradiva v Arhivu Republike Slovenije ter Arhivu Jugoslavije in Diplomatskem arhivu v Beogradu. Izsledke arhivskih raziskav sem deloma že objavila v znanstvenih člankih, od katerih so nekateri odprto dostopni in se nahajajo v hiperpovezavah v nadaljevanju; v člankih so navedene tudi reference na arhivsko gradivo in literaturo.

Tajni stiki med nastajajočo judovsko državo in Jugoslavijo so bili vzpostavljeni kmalu po drugi svetovni vojni in so se kljub jugoslovanski prekinitvi diplomatskih odnosov z Izraelom leta 1967 ohranili vse do razpada Jugoslavije. Ključni vlogi pri tem

sta odigrala visoki funkcionar jugoslovanske Uprave državne varnosti (UDV) Edo Brajnik in izraelski agent Šajke (Ješajahu) Dan (angl. transkripcija *Shaike (Yeshayahu) Dan*), med katerima so se skozi večdesetletno sodelovanje spletle skoraj prijateljske vezi, ki so včasih poganjale tudi odnose med državama. Edo Brajnik (1922–1983) je vrsto let vodil jugoslovansko protiobveščevalno službo, ki je delovala kot poseben oddelek znotraj UDV. V začetku šestdesetih let je postal namestnik notranjega ministra Aleksandra Rankovića, leta 1965 pa se je iz Beograda vrnil v Ljubljano, kjer je vodil komisijo za mednarodne odnose pri slovenski skupščini in še naprej vzdrževal tajni stik z Izraelom. Njegova izraelska zveza Šajke Dan (1909–1994) je bil eden od voditeljev tajne organizacije za priseljevanje Judov v Palestino, imenovane *Mossad LeAliyah Bet*. Zaradi svojih zaslug pri nastajanju Izraela je užival zaupanje najvplivnejših izraelskih politikov, kot so bili David Ben Gurion, Levi Eškol, Moše Dajan, Golda Meir, Šimon Peres in Jicak Rabin.

V prvih povojnih letih so britanske mandatne oblasti v Palestini skušale zajeziti čedalje bolj množično priseljevanje Judov ter tako ohraniti dobre odnose z arabskimi državami in svoj primat na Bližnjem vzhodu. Na drugi strani si je Sovjetska zveza prizadevala izriniti stare kolonialne sile s tega območja in je britansko nadvlado učinkovito spodkopavala s spodbujanjem ilegalnega priseljevanja Judov v Palestino, pri katerem je aktivno sodelovala tudi Jugoslavija (https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-RR92Y8HM/150e5b4f-d84f-4dde-8c87-3fb6391a3873/PDF) . Pripadniki organizacije Mossad LeAliyah Bet so leta 1946 pripotovali v Jugoslavijo pod krinko britanskih novinarjev in začeli organizirati prevoze Judov v Palestino. Jugoslovanska tajna policija jih je kmalu odkrila in poklicani so bili na sedež UDV v Beogradu, natančneje k načelniku oddelka za tujino Edu Brajniku. V ta čas sodi tudi začetek poznanstva med Brajnikom in Danom, ki sta odtlej igrala ključno vlogo v jugoslovansko-izraelskih tajnih stikih. Mossad LeAliyah Bet je dobil dovoljenje za delovanje v Jugoslaviji, vendar pod pogojem, da bo tranzit judovskih izseljencev potekal v sodelovanju z UDV in da med njimi ne bo jugoslovanskih Judov. Tem so namreč jugoslovanske oblasti dovolile izselitev šele po nastanku Izraela leta 1948.

Kot najboljša izhodišča za prevoze judovskih izseljencev v Palestino so se pokazala jadranska pristanišča, ki so bila dovolj oddaljena od večjih mest z britanskimi konzulati in drugimi tujimi predstavništvi. Največ ladij je odplulo iz odmaknjenega hrvaškega pristanišča Bakar, po tej poti pa so se selili predvsem Judje iz Madžarske, Češkoslovaške, Poljske, Romunije in Bolgarije. Do ustanovitve Izraela maja 1948 so selitve prek Jugoslavije zajele okoli 50.000 judovskih izseljencev, pozneje pa še najmanj dvakrat toliko. Kako visoke so bile te številke, pove podatek, da je ob nastanku Izraela v Palestini živelo komaj 670.000 Judov. Pozneje se je v Izrael izselilo tudi več tisoč jugoslovanskih Judov; ocene se gibljejo od 6500 do 8500 oseb. Od jeseni 1948 je bila izselitev načeloma dovoljena vsem Judom, vendar so se morali prej odpovedati nepremičnemu premoženju v Jugoslaviji, dogajalo pa se je tudi, da zdravniki, inženirji in drugi visokokvalificirani kadri, ki jih je v Jugoslaviji primanjkovalo, niso dobili izselitvenih dovoljenj.

Britanske oblasti v Palestini leta 1947 niso več zmogle zaustaviti judovskega priseljevanja, zato je Velika Britanija odstopila kot mandatna sila in reševanje palestinskega vprašanja prepustila OZN. Novembra 1947 je Generalna skupščina OZN s tesno dvotretjinsko večino sprejela resolucijo o delitvi Palestine na judovski in arabski del. Pri tem sta bili ključni ameriška in sovjetska podpora delitvi, arabske države so temu nasprotovale, Jugoslavija pa se je glasovanja vzdržala. To potezo je pozneje s pridom izkoriščala v odnosih z arabskimi državami, po prelomu med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo leta 1948, ki ga poznamo kot spor z Informbirojem, pa jo je predstavljala tudi kot dokaz svoje neodvisnosti od Sovjetske zveze. Toda v resnici je Jugoslavija pri glasovanju o delitvi Palestine le sledila sovjetskim navodilom, maja 1948 pa je bila med prvimi državami, ki so priznale Izrael in z njim vzpostavile diplomatske odnose.

Pred in med prvo arabsko-izraelsko vojno leta 1948 je Jugoslavija sodelovala tudi pri ilegalnem tranzitu orožja za izraelsko vojsko (https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-BVYCAPY8/25523358-4fdd-4d98-bc39-40b94136c66f/PDF) . Judovske organizacije so orožje kupile na Češkoslovaškem, toda njegov uvoz v Palestino je bil prepovedan. Treba je bilo poiskati ilegalne poti in zopet je na pomoč priskočila Jugoslavija. Orožje je bilo v Bratislavi natovorjeno na ladje, ki so po Donavi priplule do Vukovarja, od tu pa je bilo po železnici pripeljano do pristanišča v Šibeniku in od tam v Palestino. Ključna za izraelsko zmago v prvi arabsko-izraelski vojni so bila tudi predelana letala Spitfire, prav tako kupljena na Češkoslovaškem. Med poletom proti Izraelu so potrebovala postanek in v ta namen so jugoslovanske oblasti dovolile uporabo odročne letališke steze blizu Nikšića v Črni Gori, kjer so letala oskrbeli z gorivom.

Usluge Jugoslavije nastajajoči judovski državi niso bile zanemarljive, saj ji je pomagala priskrbeti pomemben del tistega, kar je takrat najbolj potrebovala: ljudi in orožje. Razlogov za jugoslovansko pomoč je bilo več. Najpomembnejši dejavnik je bilo zagotovo jugoslovansko sledenje sovjetski strategiji izrivanja Velike Britanije z Bližnjega vzhoda, vendar ne gre zanemariti niti simpatij jugoslovanskih voditeljev do boja Judov proti britanskim oblastem v Palestini, ki so ga videli kot boj malega naroda proti veliki imperialni sili. Poleg tega so bili takratni judovski voditelji pretežno levosredinsko usmerjeni in zato jugoslovanskim komunistom bliže kot arabski monarhi pod britanskim ali francoskim vplivom.

V zameno za jugoslovanske usluge je Izrael v prvih mesecih po informbirojevskem sporu državi v sili pomagal z ilegalnim uvozom zahodne tehnologije in strateških surovin za industrijo ter z različnimi drugimi gospodarskimi uslugami. Na jugoslovansko pobudo je bilo leta 1950 vzpostavljeno tudi vojaško-obveščevalno sodelovanje. Izraelska stran je v državah vzhodnega bloka zbirala obveščevalne podatke za Jugoslavijo, jugoslovanska stran pa v arabskih državah za Izrael, vendar so po zamenjavi režima v Egiptu leta 1953 Jugoslovani to sodelovanje prekinili.

Do sredine petdesetih let je Jugoslavija razmeroma spretno krmarila med sprtima stranema na Bližnjem vzhodu in razvila dobre odnose tako z Izraelom kot z arabskimi državami, potem pa se je njena zunanja politika nagnila na arabsko stran. Ključna dejavnika tega obrata sta bila jugoslovanski odmik od hladnovojnih blokov in oblikovanje politike aktivne

miroljubne koeksistence, usmerjene k popuščanju napetosti in mirnemu reševanju sporov med državami, ki je pozneje postala eden od temeljev gibanja neuvrščenih. Nova zunanjepolitična usmeritev Jugoslavije je bila na prvo resno preizkušnjo postavljena, še preden je zares zaživela: ob sporu med Egiptom in Izraelom, ki je dosegel vrh z vojno na Sinaju leta 1956. Tito je pred tem poskusil posredovati med sprtima stranema, vendar se je njegov poskus mirovnega posredništva (https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-IRFJOQ7R/244364e4-4c44-4495-98de-6a0eca58b5d1/PDF) docela izjalovil.

Po sueški krizi leta 1956 se je prostor za politično sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom čedalje bolj zapiral, ohranilo pa se je gospodarsko in občasno tudi obveščevalno sodelovanje. Tako je izraelska obveščevalna služba Mosad pred Titovim obiskom v Južni Ameriki leta 1963 zbirala podatke o jugoslovanski politični emigraciji, podobnih uslug pa je bila Jugoslavija deležna tudi pred Titovim obiskom v Avstriji leta 1967. Izraelska stran je upala, da bo v zameno za obveščevalne usluge Tito posredoval glede mirovnih pogajanj med Egiptom in Izraelom pri egiptovskem predsedniku Naserju, svojem najtesnejšem partnerju v gibanju neuvrščenih. Leta 1962 in 1963 je Tita prosil za posredovanje izraelski premier David Ben Gurion, leta 1965 pa je podobno prošnjo nanj naslovil Ben Gurionov naslednik Levi Eškol, toda oba sta zaman čakala na Titovo pomoč.

Ob izbruhu tretje arabsko-izraelske vojne junija 1967, znane kot šestdnevna vojna (https://www.rtvslo.si/mmcpodrobno/50-let-po-vojni-leta-1967-pol-stoletja-okupacije-in-kolonizacije-palestine/424059) , je Jugoslavija skupaj z državami vzhodnega bloka enostransko prekinila diplomatske odnose z Izraelom. S tem je Tito izrazil svojo neomajno podporo egiptovskemu predsedniku Naserju, vendar se je za ta korak odločil brez posvetovanja s sodelavci. Titova poteza je v jugoslovanskem državno-partijskem vrhu sprožila razhajanja, saj so jo nekateri videli kot izraz blokovske, prosovjetske politike, ki je bila v nasprotju z jugoslovansko neuvrščenostjo in deklarirano ekvidistanco. Toda jugoslovansko-izraelski tajni stiki so se z vednostjo in soglasjem voditeljev obeh držav ohranili tudi po prekinitvi diplomatskih odnosov, le da so se umaknili še globlje v tajnost. Šajke Dan in Edo Brajnik se poslej nista več sestajala v Jugoslaviji, temveč na Dunaju, v Gradcu, Trstu ali Zürichu, o njunih pogovorih, zlasti o izraelskih pogledih na bližnjevzhodno krizo, pa je Brajnik poročal tudi Titu. Stike sta ohranila do konca sedemdesetih let, potem pa so bili zaradi Brajnikove bolezni za nekaj let prekinjeni.

V osemdesetih letih (https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-YXWVVSPD/4adcf19d-71fa-47d7-9766-521862f4a8b0/PDF) je Jugoslavija čedalje bolj tonila v notranjo krizo. V slepo ulico je zašel tudi Izrael, ki je zaradi svojega ekspanzionizma in zatiralske protipalestinske politike postajal vse bolj mednarodno osamljen. Visoki stroški za vojsko in naseljevanje zasedenih ozemelj so Izrael potisnili v globoko gospodarsko krizo, ki sta jo spremljala visoka inflacija in notranjepolitična razklanost. Hkrati z ameriškim utrjevanjem odnosov z arabskimi državami je nekoliko usahnila tudi podpora ZDA, zato so bili izraelski voditelji prisiljeni razmišljati o mirovnih pogajanjih. Da bi prebili mednarodno izolacijo, so začeli plesti mrežo zavezništev na vse strani in si v tem kontekstu prizadevali tudi za izboljšanje odnosov z Jugoslavijo.

Leta 1983 je Šajke Dan poskušal znova stopiti v stik z Edom Brajnikom, toda to ni bilo več mogoče: Brajnik je bil hudo bolan in je konec istega leta umrl. Danu je kljub temu uspelo obnoviti stike v Sloveniji in tako je po nalogu zveznih oblasti kontakte z njim prevzela slovenska Služba državne varnosti (SDV). Predstavniki SDV so bili v prvih pogovorih izjemno previdni, saj bi vsakršna otoplitev odnosov z Izraelom zbudila dvom v verodostojnost jugoslovanske zunanje politike in ogrozila dobre odnose z arabskimi državami. O obnovitvi diplomatskih stikov niso želeli niti slišati, otepali pa so se tudi širitve gospodarskega sodelovanja. Dan je namreč že na prvem srečanju natresel številne predloge za sodelovanje, vendar je na plodna tla sprva padla le ponudba za vzpostavitev neposrednega stika med izraelsko obveščevalno službo Mosad in jugoslovansko SDV.

Spomladi 1984 je z Danom v Jugoslavijo pripotoval namestnik direktorja Mosada Menahem Navot in se v Hercegnovem tajno sestal s predstavnikoma SDV. Sogovorniki so se strinjali, da obstaja skupni interes za izmenjavo obveščevalnih podatkov: jugoslovansko stran so zanimala ameriška stališča do Jugoslavije in jugoslovanska politična emigracija, Izraelce pa bližnjevzhodne teroristične organizacije oziroma osvobodilna gibanja, kot so jih imenovali v Jugoslaviji. Navot je dejal, da lahko Mosad prek ameriške judovske skupnosti vpliva tudi na nekatere odločitve Washingtona, toda za to bodo potrebne jugoslovanske protiusluge. Katere protiusluge je imel v mislih, ni povedal, mimogrede pa je navrgel, da ima Mosad zanesljive podatke o urjenju palestinskih gverilcev v Jugoslaviji in dokaze, da so nekateri od njih sodelovali v terorističnih akcijah. Obenem je Jugoslovanom ponudil možnost neposrednega nakupa izraelske vojaške opreme, zlasti elektronike, ter jugoslovanska sogovornika presenetil s pobudo, da bi njihov obveščevalni kanal, dokler niso vzpostavljeni diplomatski odnosi, služil za izmenjavo sporočil voditeljev obeh držav.

Izraelci so poskušali skozi obveščevalni kanal speljati politični dialog med državama in tako doseči postopno obnovitev diplomatskih odnosov, še pomembneje pa jim je bilo odvrniti Jugoslavijo od podpore palestinskim organizacijam. Jugoslovanska stran je bila v prvih stikih z Mosadom zadržana in ni želela zbujati vtisa, da jo sodelovanje pretirano zanima. Kljub temu so jeseni 1984 stekli redni stiki med obveščevalnima službama, ki so se v naslednjih letih odvijali izmenično v Jugoslaviji in Izraelu. Neposredne stike z Mosadom je prevzela zvezna SDV, zato o tem v dokumentih slovenske SDV ni podatkov, toliko več pa jih je o stikih s Šajkejem Danom, ki so ostali v slovenskih rokah. Dan je v naslednjih letih v Jugoslavijo pripeljal več izraelskih poslovnežev, ki so ponujali najrazličnejše gospodarske posle, toda zdi se, da jih je bilo le malo uresničenih. Otipljive rezultate je zabeležil le jugoslovanski turizem: do konca osemdesetih let je število izraelskih turistov v Jugoslaviji nekajkrat naraslo, zagotovo tudi zaradi vzpostavitve čarterske letalske povezave med Ljubljano in Tel Avivom konec leta 1987. Glede na ohranjene in dostopne dokumente je do leta 1990 ostala neuresničena tudi ponudba za nakup izraelskega orožja in vojaške opreme.

Večina držav vzhodnega bloka, ki so leta 1967 pretrgale diplomatske odnose z Izraelom, je v drugi polovici osemdesetih let te obnovila na ravni konzulatov. Konec osemdesetih let so se tudi v Jugoslaviji vrstili pozivi k prevetritvi zunanje politike in obnovitvi diplomatskih odnosov z Izraelom. Marca 1990 je Predsedstvo SFRJ odlikovalo Šajkeja Dana z Redom jugoslovanske zastave z lento za zasluge pri razvijanju prijateljskih odnosov z Jugoslavijo, kar je bil korak k normalizaciji odnosov z Izraelom; odlikovanje mu je bilo na njegovo željo podeljeno v Ljubljani. Tik pred tem je predsednik Predsedstva SFRJ Janez Drnovšek napovedal postopno obnovitev diplomatskih stikov z Izraelom, vendar je Jugoslavijo, preden je storila ta korak, prehitel razpad.

https://www.alternator.science/sl/daljse/izraelska-zveza-tajni-stiki-med-jugoslavijo-in-izraelom-19461990/